

ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ

ਪਾਠ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਪਾਠ (lesson) ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ (ਐਮ.ਏ) ਪਧਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਉਹੀ ਪਹਿਲੂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਪਖ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬੋਲੀ-ਸ਼ੈਲੀ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਮੁਖ ਤੌਰ ਉਤੇ ਤਿੰਨ/ ਚਾਰ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀਆਂ (approaches) ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨੇਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ ਘਟੋ-ਘਟ ਤਿੰਨ/ਚਾਰ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ :

- (1) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪਹੁੰਚ (linguistic approach)
- (2) ਕਾਵਿ/ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ,, (poetical/ musical ,,) ਅਤੇ
- (3) ਧਰਮ/ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ,, (theological/philosophical ,,)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਕਤ ਤਤਾਂ/ਕਾਰਕਾਂ ਦਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ 'ਧਰਮ-ਕਾਵਿ-ਸੰਗੀਤ-ਦਰਸ਼ਨ' ਦਾ ਅਲੌਕਿਕ ਮੁਜਸਮਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੁਖ ਗਿਆਨ-ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ (linguistics) ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ (scripture) ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ (ਜਾਂ ਹੋਰ ਪਖਾਂ ਦਾ) ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਮਾਪਦੰਡ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਤੋਂ ਮਦਦ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁਖ ਹਨ- ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ। ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਬਧ ਹੋਣ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮੁਖ ਮਾਧਿਅਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਅਖੋਂ-ਪਰੇਖੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਹਥਲਾ ਪਾਠ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ/ਚਾਰ ਪਖਾਂ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਉਲੀਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਜੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਆਮ (general) ਨੇਮਾਂ/ ਪਖਾਂ ਉਤੇ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਚਿੰਨ੍ਹ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦਰਭ ਹੈ। ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੁਚੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰੂਪ, ਧੁਨੀ, ਅਰਥ, ਵਾਕ ਆਦਿ ਪਧਰਾਂ ਉਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਬਦਲਾਉ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਧੁਨੀ, ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਵਾਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਬਣਤਰ ਕਰਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਭੂਗੋਲ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕਰਕੇ ਸਰੋਤ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ (ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ) ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਉਂ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:

(1) ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤਦੋਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ, ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕ ਜਾਂ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ / ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਆਧੁਨਿਕ (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਉਤਰ ਭਾਰਤੀ) ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਪੜ੍ਹਾਅ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ/ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ; ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਲਛਣ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਥ ਦੀਆਂ ਸਿਧੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਇਕ-ਇਕ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਦੇ ਦੋ-ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲਈਆਂ/ਲਭੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣਾ/ਨਵਾਂ ਰੂਪ: 'ਕਿਵ/ਕਿਉ, ਜਿਵ/ਜਿਉ, ਤਿਵ/ਤਿਉ' ਆਦਿ (*ਕਿਵ* ਕਰਿ ਆਖਾ *ਕਿਵ* ਸਾਲਾਹੀ *ਕਿਉ* ਵਰਨੀ *ਕਿਵ* ਜਾਣਾ)। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਤਰ-ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਲਗਪਗ 800 ਸਾਲ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ/ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਈ ਨਮੂਨੇ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਨਮੂਨੇ ਨਵੇਂ/ਮੌਲਿਕ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਧੁਨੀ, ਵਿਆਕਰਨ, ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਦਿ ਪਧਰਾਂ ਉਤੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਧਿਆਨ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਰੂਪ ਬਾਣੀ ਸੰਗੀਤ / ਕਾਵਿ-ਛੰਦ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

(2) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋ ਮੁਢਲੀਆਂ ਸ਼ਬਦ-ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ -ਨਾਂਵ ਤੇ (ਖਾਸਕਰ) ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਵਰਤੋਂ-ਵਰਤਾਰਾ ਹੁਣ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਿਰਿਆ-ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਇਕਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ 'ਕਾਲ, ਵਚਨ, ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਮਨੋਦਸ਼ਾ' (mood) ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿਰਿਆ ਵਾਕੰਸ਼ ਦੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਫਰਕ ਇਹ ਕਿ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਬਹੁਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਿਰਿਆ-ਸ਼ਬਦ ‘ਲਿੰਗ’ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਜਦਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਕਿਰਿਆ-ਸ਼ਬਦ ‘ਲਿੰਗ’ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆ ਵਿਭਕਤੀ (ਕਾਰਕੀ ਪਿਛੇਤਰ) ਰਾਹੀਂ ‘ਵਚਨ, ਪੁਰਖ, ਕਾਲ ਤੇ ਮਨੋਦਸ਼ਾ’ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਲਿੰਗ ਦੀ ਨਹੀਂ।

(3) ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਵਾਂਗ ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ /ਸ/ ਧੁਨੀ ਹੀ ਹੈ, /ਸ਼/ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਰਿ’ (ऋ) ਧੁਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਵਿਸਰਗਾਂ (ः) ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ ਚਾਰ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਹਨ। ਸੰਬੰਧਕੀ ਰੂਪ ਵਧੇਰੇ ‘ਾ’ ਅੰਤਿਕ ਹਨ (ਭਗਤਾ, ਸੰਤਾ, ਗੁਣਾ, ਪਾਪਾ...। ਕਾਰਕੀ ਪਿਛੇਤਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਤੇ ਕਰਮ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਨ ਤੇ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ (ਬਹੁਵਚਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ) ਕਰਨ ਤੇ ਅਧਿਕਰਨ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਹੈ। ‘ਓ’ ਅੰਤਕ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਛਣ ਹੈ। ਇਕਵਚਨ, ਪੁਲਿੰਗ ਨਾਂਵ/ ਕ੍ਰਿਦੰਤ ਤਾਂ ਅਕਸਰ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ‘ਓ’ ਅੰਤਿਕ ਹਨ (ਭਣੰਤੋ, ਸੁਤੋ ...), ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਲੰਮੀ ਸੂਚੀ- ਧਰਮਰਾਓ, ਭਤਾਰੋ... ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਾਲਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਪਧਰ ਉਤੇ ‘ਜਹ, ਕਹ, ਤਹ...’ ਜੇਹੇ ਰੂਪ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। /ਐ/ ਸ੍ਰਵ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋਸੰਧੀ ਸ੍ਰਵ /ਅਉ/ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ: ‘ਨੌ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਨਉ’, ‘ਕੌਣ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਕਉਣ’ ਆਦਿ। ਅਜ ਦਾ /ਏ/ ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ /ਐ/ ਕਰਕੇ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਮਿਲੇ-ਮਿਲੈ, ਦੂਜੇ-ਦੂਜੈ ਆਦਿ)। ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਆਮ ਕਰਕੇ /ਐ/ ਅੰਤਿਕ ਹਨ (ਵੇਖੈ, ਰਖੈ, ਮਿਲੈ, ਜਾਵੈ...।

(4) ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ ਵਿਚਲੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਅਜੋਕੇ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ (ਜੀਉ ਡਰਤੁ ਹੈ... ; ਜੀਉ ਤਪਤੁ ਹੈ...। ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਦਾ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਮੁਖ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਪਿਛੇਤਰ ਲਾ ਕੇ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਵਾਲੇ ਅਰਥ ਲੈ ਲਏ ਗਏ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ਕਰਹਿ- ਕਰਦੇ ਹਨ)। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਕ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹਨ, ਪਿਛੇਤਰ ‘ਇ’, ‘ਉ’, ‘ਐ’ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ: ਸਚਿ- ਸਚ ‘ਵਿਚ’; ਘਰਿ- ਘਰ ‘ਵਿਚ’, ਦੂਜੈ- ਦੂਜੇ ‘ਨਾਲ’ ਆਦਿ)। ਸੰਜੋਗਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਇਕ ਉੱਘੀ ਉਦਾਹਰਨ ਪਿਛੇਤਰੀ ਪੜਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਲਾਸ਼ੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਸਾਜੀਅਨੁ- ਉਸ ਨੇ ਸਾਜੀ, ਉਪਾਈਅਨੁ- ਉਸ ਨੇ ਉਪਾਈ, ਸੁਧੋਸੁ- ਉਸ ਨੇ ਸੋਧਿਆ, ਅਖਿਆਸੁ- ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ ਆਦਿ)। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬੋਧਕ ਪਖ ਵੀ ਅਪਭ੍ਰੰਸੀ ਲਛਣਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ (ਚਲਉ, ਪਾਵਉ, ਮਿਟਾਵਉ...)। ਉਕਤ ਬਿਨਾਂ ਸਾਧੂ (ਸਪੂਕੜੀ) ਭਾਖਾ, ਲਹਿੰਦੀ,

ਬ੍ਰਜ, ਫਾਰਸੀ, ਸਿੰਧੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ, ਬਾਂਗਰ, ਖੜੀ, ਬਿਹਾਰੀ, ਮਰਾਠੀ, ਰੇਖਤਾ, ਪਹਾੜੀ ਬੋਲੀਆਂ... ਦੇ ਲਛਣ ਵੀ ਲਭ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪਧਰ ਉਤੇ ਹਨ, (ਲਹਿੰਦੀ ਛੱਡ ਕੇ) ਧੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਵਿਆਕਰਨ ਪਧਰ ਉਤੇ ਘਟ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ।

(5) ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਘੜਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹ੍ਰਸਵ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂਤਿਕ ਵਰਤੋਂ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ: ਇਕੁ, ਅੰਤਰੁ, ਸਬਦਿ, ਜਾਗਤਿ...)। ਇਸ ਵਰਤੋਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਆਕਰਨਕ, ਉਚਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਰਥ ਮੂਲਕ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ < ਿ > ਤੇ < - > ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਤ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ : ਠਾਕੁਰ, ਪਛੁਤਾਇ, ਮੰਦਿਰ, ਪੰਡਿਤ)। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ (ਖਾਸਕਰ ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ) ਵਾਲੀ ‘ ਿ , - ’ ਅੰਤਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਸਮਕਾਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੀ ‘ਉਕਾਰ-ਬਹੁਲਾ’ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (ਬੋਲੀਆਂ) ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਗੇ ਸਿਹਾਰੀ ਤੇ ਔਂਕੜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। /ਣ/ ਜਿਹੀਆਂ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਦ ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ ਵਾਂਗ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਨ (ਣਾ, ਣਾਮ...), ਪਰ ਅਜੋਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ (ਸਾਡੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ‘ਣ’ ਨੂੰ ‘ਖਾਲੀ’ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਰਾਸਰ ਅਗਿਆਨ ਹੈ)। ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਕ੍ਰਿਦੰਤ ‘ਤ’ ਅੰਤਕ ਹੀ ਹਨ (ਹਸੰਤ, ਖੇਲੰਤ, ਚਲਤ...)।

(6) ਇਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਾਸਿਕਤਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਿਮ ਨਾਸਕੀ ਸ੍ਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹਨ (ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੁੰਦਾ, ਵਡਿਆਈਆ, ਪਾਪਾ, ਪਰੀਆ... ਹਨ), ਜਦਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਇਹ ਨਾਸਕੀ ਹਨ (ਮੁੰਦਾਂ, ਪਾਪਾਂ, ਪਰੀਆਂ...)। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਸਕੀ ਰੂਪ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਹਿਸਾ ਨਹੀਂ। ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ‘ਆ’ ਅੰਤਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਨਾਸਕੀ ਹਨ, ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਕ ਅਧ ਥਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਨਾਸਕੀਕਰਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਜੋਰਦਾਰ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ-ਚਾਰ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਧੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵੀ ਅਸੀਂ ਭਾਵੇਂ ‘ਆਈਆਂ [ਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਆਈਆ’] ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ‘ਆਂ’ ਨਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਬੋਲਦੇ ‘ਆਈਆਂ’ ਹਾਂ, ਭਾਵ ਨਾਸਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਬਹੁਤ ਘਟ ਨਾਸਕੀ ਧੁਨੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਸਜਣ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਆਏ ਨਾਸਕੀ ਸ਼ਬਦਾਂ/ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਉਚਾਰਨ ਸੰਕੇਤ’ ਹੋਣ ਦਾ ਨੇਮ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੇਹਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਦ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਚਾਰਨ ਸੰਕੇਤਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।

(7) ਅਸੀਂ/, ਤੁਸੀਂ/, ਅਸਾਡਾ, ਤੁਸਾਡਾ, ਤੁਹਾਡਾ ਆਦਿ ਜਿਹੇ ਪੜਨਾਂਵ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗਿਣਤੀ-ਮਾਤਰ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ। ‘ਅਸਾੜਾ, ਅਸਾਡੜਾ, ਅਸਾੜੇ, ਤੁਸਾੜੀਆ’ ਜਿਹੇ ਪੜਨਾਂਵ ਤਾਂ ਹੁਣ ਉਕਾ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਪਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਨ। ‘ਹਮ, ਤੁਮ, ਹਮਾਰਾ, ਤੁਮਰਾ’ ਆਦਿ ਪੜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੜਨਾਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ‘ਇਸ-ਜਿਸ-ਕਿਸ-ਤਿਸ; ਇਤ-ਜਿਤ-ਕਿਤ-ਤਿਤ; ਇਨ-ਜਿਨ-ਕਿਨ-ਤਿਨ’ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਕਿੰਨਿਆਂ ਦਾ ਹੁਣ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਹ ਵਰਤੀਏ ਹਨ।

(8) ਬਹੁਵਚਨ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਾਂਵ ਨੂੰ /ਈ/ ਕਰਨ ਕਾਰਕ ਪਿਛੇਤਰ ਵਜੋਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ: ਪੁਰਖੀ- ਪੁਰਖਾਂ ਦੁਆਰਾ; ਪੁੜੀ-ਪੁੜਰਾਂ ਦੁਆਰਾ), ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਕਰਨ ਕਾਰਕ ਪਿਛੇਤਰ ਦੇ ਪਿਛੇ < ਹ > ਵੀ ਲਾਇਆ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ: ਭਗਤ-ਭਗਤਹ, ਲੋਗ-ਲੋਗਹ ਆਦਿ), ਅਜਕਲ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

(9) ਕੁਝ ਪੜਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਵੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ‘ਮੈ, ਤੂ, ਅਸੀ, ਤੁਸੀ, ਏਹ, ਓਹ’ ਆਦਿ ਦੇ ਲਿੰਗ ਭੇਦ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸੰਬੰਧ ਬੋਧਕ ਪੜਨਾਂਵ ਦੇ ਲਿੰਗ ਤੇ ਵਚਨ ਵਿਚ ਭੇਦ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸੇ (ਪੁਲਿੰਗ : ਸੇ ਸਾਧੂ..., ਸੇ ਜਨੁ ਰਲਾਇਆ ਨਾ ਰਲੈ), ਸਾ (ਇ. ਲਿੰ. : ਸਾ ਸਭਰਾਈ ਸੁੰਦਰੀ..., ਸਾ ਜਿਹਵਾ ਜਲਿ ਜਾਉ), ਸੇ (ਬਹੁ ਵ. : ਸਚਿ ਮਿਲੇ ਸੇ ਨ ਵਿਛੁੜਹਿ..., ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਸੇ ਨਿਰਮਲੇ, ਆਦਿ), ਸੇਈ (ਇ. ਵ, ਪੁ.), ਸਾਈ (ਇ. ਵ, ਇ. ਲਿੰ.), ਸੇਈ (ਬ. ਵ : ਸੇਈ ਜਨ ਨਿਸਤਰੇ), ਕੋਈ (ਪੁ.), ਕਾਈ (ਇ. ਲਿੰ.), ਕੇਈ (ਬਹੁ ਵ. : ਸੁਧਿ ਨ ਕਾਈ //... ਗੁਰਮੁਖਿ ਵਣਜਹਿ ਕੇਈ ਕੇਇ) ਆਦਿ।

(10) ਕਿਰਿਆ (verb) ਪਖੋਂ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ, ਅਜ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਪਛਾਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਹੋ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਗਈ। ਅਜ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਕਿਰਿਆ ਰੂਪ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭੂਤ ਕ੍ਰਿਦੰਤ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ (ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਰਦਾ ਰਹੂ, ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਕ੍ਰਿਦੰਤ ਕਾਇਮ ਹੈ)। ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ-ਕ੍ਰਿਦੰਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਰਲੀ ਹੈ (ਦੇਦਾ ਰਿਜਕੁ ਸਬਾਈ; ਨਦਰੀ ਆਵਦਾ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਬਿਨਸੈ, ਵਿਚ ‘ਦੇਦਾ’ ਤੇ ‘ਆਵਦਾ’ ਵਰਤਮਾਨ ਕ੍ਰਿਦੰਤ ਹਨ)। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਰਕ ਕਾਲ-ਜੋਜਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(11) ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਮਾਸੀ-ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਘਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹਨ (ਬਹਿ ਜਾ, ਦੇ ਆ, ਲਿਖ ਲਿਆ ਆਦਿ)। ‘ਮਰਿ ਜਾਹਿ’ (ਜਿਨੀ ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਿਆ ਸੇ ਮੁਏ ਮਰਿ

ਜਾਹਿ॥ 429), ‘ਦਿਖਾਇ ਦੀਆ’ (ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ ਦਿਖਾਇ) ਆਦਿ ਜਿਹੀਆਂ ਕੁਝ -ਕੁ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਹਨ। ਭਵਿਖਤ ਕਿਰਿਆ ਵੀ ਘਟ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

(12) ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਾਂਵ ਦੇ ਵਚਨ/ ਲਿੰਗ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹਨ। ‘ਮਨੁ ਚੰਚਲੁ’ ਵਿਚ ‘ਮਨੁ’ ਪੁਲਿੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ‘ਚੰਚਲੁ’ ਔਂਕੁੜ ਸਹਿਤ ਹੈ। ਹੋਰ ਰੁਤਿ ਨਾ ਕਾਈ (1130) ਵਿਚ ‘ਰੁਤਿ’ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ, ਇਕਵਚਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ‘ਹੋਰ’ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦਾ <ਹ> ਔਂਕੁੜ ਮੁਕਤਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।

(13) ਪੜਨਾਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਵਾਂਗ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ: ‘ਇਵ-ਜਿਵ-ਕਿਵ-ਤਿਵ; ਇਉ-ਜਿਉ-ਕਿਉ-ਤਿਉ ; ਐਥੈ-ਓਥੈ-ਜਿਥੈ-ਤਿਥੈ’ ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਹੁਣ ਕਈਆਂ ਦਾ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ, ਕਈਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਪਰਵਰਤਿਤ ਹੋ ਗਿਆ (ਹੁਣ ‘ਐ’ ਅੰਤਕ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਲਫਜ਼ ‘ਏ’ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਓਥੈ-ਉਥੈ)। ਕਈ ਕਿਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਜਿਵੇਂ ਬਹੁੜਿ, ਬਾਹੁੜਿ, ਨਿਮਖ, ਫੁਨਿ, ਕਾਹਿ, ਭੀਤਰਿ, ਹਜੂਰਿ/ ਹਦੂਰਿ, ਸਮਸਰਿ ਆਦਿ ਜੋ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਹੁਣ ਉਕਾ ਹੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।

(14) ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਰਕੀ ਪਿਛੇਤਰ ਤੇ (ਬਹੁਤ ਘਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ) ਸੰਬੰਧਕ ਦੋਵੇਂ ਵਰਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ (ਸੰਬੰਧਕਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ), ਪਰ ਕਾਰਕੀ ਪਿਛੇਤਰ ਵਧੇਰੇ ਹਨ। /ਨੇ/ ਸੰਬੰਧਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਕਾ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਆਮ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ, ਕਦੇ, ਕਿਵ, ਕੌਣ, ਕਵਣ, ਕਹਉ, ਕੁਛ, ਕਛੁ, ਕਛੁਅਕ, ਕਿਛੁ, ਕਿਨਾਹ ਆਦਿ ਯੋਜਕਾਂ/ਸੰਬੰਧਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਦਾ ਹੁਣ ਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿੰਨਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

(15) ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵਿਲਖਣਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤਦਭਵੀ ਹੈ (ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੀ ਤਦਭਵੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸਦਾ ‘ਰੂਪ, ਧੁਨੀ, ਵਿਆਕਰਨ ਤੇ ਅਰਥ’ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਧਰ ਉਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ), ਹੁਣ ਤਤਸਮੀ ਵਰਤਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੋਮੇ ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ, ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਆਦਿ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਹੁਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁਹਾਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦ ਵਧੇਰੇ ਹਨ, ਨਾਲ ਹੀ ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਘਰੋਗੀ, ਖੇਤੀ, ਵਣਜ ਵਪਾਰ, ਸ਼ਾਸਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਮੂਲਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਵਾਧਾ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ- ਅਨਦਿਨੁ, ਫੁਨਿ, ਭਤਾਰ, ਸਾਧਨ, ਉਰ,

ਸੁਆਲਿਉ, ਆਵਨਾ, ਸੇਵਣਾ, ਵਿਗੁਤਾ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਹੁਣ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਅਜਿਹੀ ਗਿਣਤੀ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪਿੰਡਾ, ਮੁਹਾਵਰਾ ਤੇ ਲਹਿਜਾ ਪੁਰਾਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪਖੋਂ ਮਿਸ਼ਰਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉਚ ਧਰਮੀ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਧਰਮ/ ਅਧਿਆਤਮ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੌਖੇ ਪਧਰ ਉਤੇ ਨਜਠਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼/ ਮੌਲਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਹੈ। ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਟੇਟ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਤ ਜਾਂ ਤਜਾਰਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਖਮ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ੈ-ਸੰਕਲਪ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਗੋਚਰੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਉਚਾਰ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬੇਹਤਰੀਨ ਕੀਮਤਾਂ (ਨਾਮ, ਸ਼ਾਇਰੀ, ਸੰਗੀਤ, ਕਲਾ...) ਦੇ ਅਨੇਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ-ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੌਖਾ ਰਾਬਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਚਰਿਤਰ ਦੇ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਹਨ - ਭੂਗੋਲਿਕ, ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰੀ ਇਲਾਕੇ, ਖਾਸਕਰ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਜੀ ਮੁਲਤਾਨ ਵਲੋਂ, ਬਾਬਾ ਨਾਮਦੇਵ ਜਾਂ ਭਗਤ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਜੀ ਮਹਾਂਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ, ਭਗਤ ਜੈਦੇਵ ਜੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਇਲਾਕਾਈ ਭਿੰਨਤਾ ਕਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾਈ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਲਾਕਾਈ-ਵਖਰੇਵਾਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅੰਤਰ ਵਿਚ ਵਰਣਾਤਮਕ ਪਧਰ 'ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਸੰਬੋਧਨ ਵਰਗ, ਜਿਸ ਦੇ ਬਦਲਾਵ ਕਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਬਦਲਾਵ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਵਰਾ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਸਿਧ, ਜੋਗ, ਵੇਦਿਕ, ਇਸਲਾਮੀ ਆਦਿ ਮਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤੀਜਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ੈਲੀ ਪਧਰ (ਕਹਿਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼) ਹੈ। ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਉਦੇਸ਼ ਪਖੋਂ ਸਾਂਝ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਚਰਿਤਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੌਲਿਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਾਮਕਰਨ ਹੇਠ ਅਰਥਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਸੁਝਾਅ ਵਜੋਂ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਧਾਰਿਤ ਇਸ ਨੂੰ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾ' ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕਾਵਿ/ਸੰਗੀਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਕਾਵਿ/ ਸੰਗੀਤ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਹੁੰਚ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਭਾਵ ਬਾਣੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ, ਪ੍ਰੋੜਤਾ, ਅਨੁਕੂਲਤਾ, ਰਵਾਨੀ, ਲੈਆਤਮਕਤਾ ਆਦਿ ਪਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਆਮ

(ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ) ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲੋਂ ਫਰਕ ਪਛਾਣਨਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਾਣੀ-ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਬਾਣੀ ਸੁਹਜ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੂਖਮ ਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪਖਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ-ਕਾਵਿ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੇ ਵਿਲਖਣ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਭਾਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਾਵਿਕ ਤੇ ਸੰਗੀਤਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਿਲਖਣਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਨ ਲਈ ਨਿਮਨੰਕਤ ਪਹਿਲੂ ਧਿਆਨ-ਗੋਚਰੇ ਹਨ :

(1) ਕਾਵਿ ਤਤਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤਤ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਲਿਖਤੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੌਖਿਕ। ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਵਿਲਖਣ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਜਾਂ ਵਖਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੰਗਠਨ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਤ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਲੈਅ ਉਤੇ। ਭਾਸ਼ਾ, ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਿਰਾ ‘ਤਤ’ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਤਤ (ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਅਲੰਕਾਰ, ਕਲਪਨਾ...) ਸਭ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਖੁਦ ਕਾਵਿ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖਕ/ ਕਵੀ/ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਕਾਵਿ ਅਟੁਟ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹੋਏ ਹਨ।

(2) ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਭਾਸ਼ਾਈ ਤਾਜ਼ਗੀ ਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਇਸ ਦੇ ਜਰੂਰੀ ਗੁਣ ਹਨ। ਸੌਂਦਰਯ ਅਨੁਭੂਤੀ ਪਾਠਕਾਂ/ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਬਾਣੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਛਣ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਵਿਕ/ ਸੰਗੀਤਕ ਲੈਆਤਮਕਤਾ ਤੇ ਕਲਪਨਾਤਮਕਤਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਗੁਣ -ਲੈਅ, ਸੰਗੀਤ, ਚਿਤ੍ਰਾਤਮਕਤਾ- ਸਭ ਭਾਸ਼ਾਈ ਗੁਣ ਹੀ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ‘ਪ੍ਰਭਾਵ’ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਖਰੇ ਵੀ ਪਛਾਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ‘ਧੁਨੀ’ ਅਤੇ ਸਰੋਤੇ ਉਤੇ ਪੈ ਰਿਹਾ ‘ਪ੍ਰਭਾਵ’ ਇਕ ਵੀ ਹਨ, ਅਲਗ ਵੀ (ਏਕ ਹੈ, ਅਨੇਕ ਹੈ... ਫਿਰਿ ਏਕ ਹੈ)। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦ, ਸ਼ਬਦੀ-ਅਰਥ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਵਿਅੰਜਿਤ ਅਰਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਉਪਰ ਅਧਾਰਿਤ ਹਨ, ਵਿਉਤਪਤੀ ਉਪਰ ਘਟ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਰਥ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਮੁਲ-ਸੂਚਕ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਭਾਵੁਕ/ਮਾਨਸਿਕ ਸਾਂਝ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ ਹੈ, ਇਹ ਵਤੀਰੇ ਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਮਨੋ-ਜਗਤ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(3) ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਾਣੀ ਕਾਵਿਕ-ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਖਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਠੋਸ, ਅਮੀਰ ਤੇ ਟਿਕਾਊ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕਤਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅਰਥ ਤੈਹਾਂ, ਇਕ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਬਾਣੀ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਸੰਚਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

(4) ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ /ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਸੂਚਨਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਤਰਕ/ ਜੁਗਤਾਂ ਆਮ/ ਵਿਗਿਆਨ ਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਫਾਲਤੂ ਹਨ (ਜਿਵੇਂ ਅਲੰਕਾਰ, ਰੂਪਕ, ਛੰਦ, ਪ੍ਰਤੀਕ...), ਉਹ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹਨ। ‘ਫਾਲਤੂ’ ਤੇ ‘ਲਾਜ਼ਮ’ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਕ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸਕ (paradoxical statements) ਸਮਸਿਆ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ, ਸੁਹਜ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਚੇਤਨਾ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ।

(5) ਆਮ ਜਾਂ ਮਿਆਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ, ਜਦਕਿ ਬਾਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਯਮ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਤੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ੇ (subject) ਅਨੁਸਾਰ ਢਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਜੇ ਵਿਸ਼ਾ ‘ਪਰਮਸਤਿ’ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ, ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸ਼ਕੀਆ (ਜਿਵੇਂ ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ) ਵਿਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੋਵੇਗਾ।

ਧਰਮ/ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਖ, ਹਕੀਕੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ (theology) ਦੇ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਹੁੰਚ ਪਖੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਵਖਰਾ ਸੰਦਰਭ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ, ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਇਸ ਦਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਲਛਣ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਹੇਠ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਧਤਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਬਰਾਬਰ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ (ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਪੁਰਾਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਰੁਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਸਥਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਹ ਪਵਿਤਰ ਹਨ)। ਇਸ ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸ਼ਰਤ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਭੈ-ਭਾਵਨਾ ਤਹਿਤ ਧਰਮ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਨੇਮ ਵਰਤੀਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਈ

ਵਿਆਪਕ ਧਰਾਤਲ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਇਥੇ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਬਿੰਦੂਆਂ ਬਾਰੇ ਮੁਢਲੀ ਜਿਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ:

(1) ਗੁਰਬਾਣੀ ਧਰਮ-ਲੋਕ ਦੀ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਨ੍ਹਮਈ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ/ਵਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਰਾਤਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗਿਆਨ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਾਦ (ਰੂਪਵਾਦ, ਨਾਰੀਵਾਦ, ਪੂਰਬਵਾਦ, ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ, ਉਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ ...), ‘ਅਰਥ ਤੇ ਸਚੁ’ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸਿਰਜਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ (Victor E. Taylor & Charles E. Winguist, *Encyclopaedia of Postmodernism*, Routledge, New York, 2001, p. 242, 'metalanguage')। ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕੇਤਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮੁਥਾਜਗੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ‘ਹਵਾਲੇ’ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(2) ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ, ਵਾਕਾਂ ਜਾਂ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਜੋ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵੇਲੇ ਸਨ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਨਿਤਾ-ਪ੍ਰਤੀ ਪੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ‘ਪਾਣੀ’ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਦੂਦ ਵਿਚ ‘ਜਲ’ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਖਾਧਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ‘ਭੋਜਨ’, ‘ਪ੍ਰਸਾਦਾ’ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧਨ-ਦੌਲਤਾਂ, ਮਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜ਼ਖੀਰੇ... ਅੱਜ ‘ਕਬੂਤਰਖਾਨੇ’ ਹਨ, ਪਰ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਫਕੀਰ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ਉਤੇ ‘ਮੇਲਾ’ ਲਗਦਾ ਹੈ ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ‘ਚਿੰਨ੍ਹ’ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਿਛੇ, ਪੂਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਕਿਉਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਭਾਵੇਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਹੋਰ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ (ਜਿਵੇਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ) ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਉਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਲਭਦਾ ਹੈ।

(3) ਨਿਆਂਇਕ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਦਿਆਂ ਅਨੇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜੇ ਤਰਕ-ਵਿਦਿਆ (logic) ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਤਥ ਇਕੋ ਸਮੇਂ/ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ‘ਸਚੁ’ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ‘ਵਸਤੂ’ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਕੋ ਸਮੇਂ/ ਸਥਿਤੀ (ਤੇ ਪਰਾ-ਸਥਿਤੀ) ਵਿਚ ‘ਸਚੁ’ ਹੈ; ‘ਏਕ-ਅਨੇਕ’ ‘ਨਿਰਗੁਣ-ਸਰਗੁਣ’ ਹੈ (ਆਪਿ ਅਕਾਰੁ ਆਪਿ ਨਿਰੰਕਾਰੁ॥ ੮੩; ਨਿਰਗੁਣੁ ਆਪਿ ਸਰਗੁਣੁ ਭੀ ਓਹੀ॥ ੨੮੭; ਦੁਹਾ ਸਿਰਿਆ ਕਾ ਕਰਤਾ ਆਪਿ॥ ੧੨੭੦)। ਇਸੇ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਜਗਤ ਨੂੰ

‘ਸਚੈ ਕੀ ਕੋਠੜੀ’ ਤੇ ‘ਕੂੜੁ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰੁ’(ਇਹੁ ਜਗੁ ਸਚੈ ਕੀ ਹੈ ਕੋਠੜੀ ਸਚੇ ਕਾ ਵਿਚਿ ਵਾਸੁ॥(463) ; ਕੂੜੁ ਰਾਜਾ ਕੂੜੁ ਪਰਜਾ ਕੂੜੁ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰੁ॥ 468) ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਇਸ ਅਰਥ ਸੰਕਟ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ‘ਅਪੋਰੀਆ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਲਖਣ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪੈਰਾਲੋਜੀ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਝਿਆ/ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(4) ਸਤਿ (Reality) ਦੇ ਅਨੇਕ ਪਖ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਕਲਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਇਕ ਕਲਾਤਮਕ ਮਾਧਿਅਮ ਹੀ ਹੈ), ਪਰ ਕਈ ਪਖਾਂ ਨੂੰ ਦੋਨ੍ਹਾਂ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਅਜੇਹੇ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ (beyond) ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਾ-ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ (experience) ਰਾਹੀਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਾ-ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ‘ਅਨੁਭਵ’ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਵਸਤੂ/ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ‘ਮੂਲ’ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਹਾਰਕਤਾ ਦਾ ਭਾਨ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀ (ਆਤਮਕ) ਮੁਲ-ਮੁਖਤਾ ਨੂੰ ‘ਜੁਬਾਨ’ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(5) ਧਾਰਮਿਕ/ ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਰਥ ਨਾਲੋਂ ਉਦੇਸ਼/ ਉਪਦੇਸ਼ (meaning ਨਾਲੋਂ message) ਮਹਤਾਪੂਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ; ਉਹ ਕਿਸ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਕੀ ਹੈ, ਉਹ ਮੂਲਕ ਜਾਂ ਸਾਧਿਤ ਕਿਸ ਭਾਸ਼ਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਕੀ ਹਨ, ਲਗ-ਮਾੜ ਦੀ ਕੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ?...ਆਦਿ ਸਵਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਮਾਇਨੇ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ, ਮਾਇਨੇ-ਖੋਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਚ-ਮੁਖ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਜੁੜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਜੀਵਨ/ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਮੂਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(6) ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਸੁਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਕੀ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ? ਇਹ ਦੁਜੈਲੇ/ ਭੌਤਿਕ ਪਧਰ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਜੋ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਮੁਖ ਲਛਣ ਪਵਿਤਰਤਾ (sacred) ਹੈ। ਪਵਿਤਰਤਾ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਬਾਕੀ ਪਾਠਾਂ ਤੋਂ ਵਖਰਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ‘ਪਵਿਤਰਤਾ’ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਾਵਿ, ਸੰਗੀਤ ਜਾਂ ਚਿਤਰ ਆਦਿ ਕਲਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ (manifestation) ਦੇ ਇਹੋ ਇਕੋ-ਇਕ ਆਖਰ ਮਾਧਿਅਮ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਤੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਇਸ ਤਥ ਦੀ ਪੁਖਤਾ ਮਿਸਾਲ ਹੈ (ਧਿਆਨ ਰਹੇ ਕਲਾ-ਮੁਖ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ)।

(7) ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਰਾ-ਭਾਸ਼ਾ (meta-language) ਪਖੋਂ ਵੇਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਰਾ-ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਦੂਜੀ ਦਾ

ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀ ਅਥਵਾ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ (ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵੀ) ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ (“ a language used to talk about another language” , *Webster's New International Dictionary*, vol. II, p. 1419; “any language used to analyse or make assertions about language, *The World Book Dictionary*, London, 1976, p. 1304)। ਗੁਰਬਾਣੀ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਪਰਾ-ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪਧਰ ਉਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ (natural language) ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਕੁਦਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਮਨੁਖੀ/ਸਮਾਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ (gestures) ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਲਛਣਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਅਤੇ ਸਮੇਂ-ਸਥਾਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਾ-ਭਾਸ਼ਾ ਕੁਦਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਮਿਲਦੀ -ਜੁਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ।

(8) ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਾ-ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਅਨਾਹਦੁ, ਨਾਦ, ਧੁਨਿ, ਸਬਦ, ਆਦਿ ਧੁਨੀ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਾ-ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ‘ਧੁਨਿ’ ਹੈ, ਇਹ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਦ ‘ਓਅੰਕਾਰੁ ਧੁਨਿ’ ਹੈ (*ਓਅੰਕਾਰਿ ਏਕ ਧੁਨਿ ਏਕੈ ਏਕੈ ਰਾਗੁ ਅਲਾਪੈ॥ ੮੮੫*)), ਇਹ ਦੈਵੀ-ਧੁਨਿ (Divine-wave) ਹੀ ਸਾਰੇ ਰਮੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਉਤਪਤੀ ਇਸੇ ‘ਸਬਦੁ’ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ (*ਓਅੰਕਾਰਿ ਏਕੋ ਰਵਿ ਰਹਿਆ...॥ ੧੩੧੦; ਓਅੰਕਾਰਿ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਈ॥ ੧੦੬੧*)। ਇਹ ਧੁਨੀ ਪਰਾ-ਭਾਸ਼ਾਈ (beyond language) ‘ਅਨਾਹਦੁ’ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਧੁਨੀ-ਬਿੰਬ ਤੇ ਧੁਨੀ-ਲੈਅ (wave) ਵਿਚ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ‘ਜੋਗੀ’ (ਇਸ ਧੁਨੀ ਨਾਲ ‘ਜੁੜਿਆ’ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ) ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਅਨਾਹਦੁ ਧੁਨਿ ਨੂੰ ‘ਸੁਣਿਆ’ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਅਕਹਿ ਰਸ ਮਾਣਨ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਸੁਣਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਕਹਿਣ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਦੂਜਾ ਇਹ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਕੋਈ ‘ਧੁਨੀ’ (phone) ਨਹੀਂ, ਇਹ ‘ਅਨਾਹਦੁ’ ਹੈ, ਇਹ ‘ਝੁਣਕਾਰੁ’ ਹੈ; ਪੰਚ ਸਬਦ ਦੀ ਅਨਾਹਦੁ ਝੁਣਕਾਰੁ ਹੈ (*ਪੰਚ ਸਬਦੁ ਝੁਣਕਾਰੁ ਨਿਰਾਲਮ ਪ੍ਰਭਿ ਆਪੇ ਵਾਇ ਸੁਣਾਇਆ॥ 1040; ਪੰਚ ਸਬਦ ਧੁਨਿ ਅਨਾਹਦ ਵਾਜੇ...764*)। ਇਥੇ ਸੁਣਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ‘ਭਾਸ਼ਾ’ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵਿਆਕਰਨਕ ਪਰਵਰਗ ਜਾਂ ਮਨੁਖੀ/ ਸਮਾਜੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵੰਨਗੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਇਹ meta-language ਹੈ, ਇਹ ਦਿਬ-ਰਚਨਾ (Divine-creation) ਹੈ, ਇਹ ਸਮਾਜੀ ਢਾਂਚਾ (social phenomena) ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਈ, ਸ਼ਰਤਬੰਦ, ਰਿਵਾਜੀ...(institutional, conditional, conventional) ਵੀ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰੱਬ ਦੀ ਇਕੋ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਣੀ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਸੁਚੇਤ/ ਅਚੇਤ ਇਸ਼ਾਰਾ ਇਸੇ

ਵਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ God's Will ਹੈ। ਇਹ ਸੰਗੀਤਾਤਮਕ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਮਈ (ਪ੍ਰੇਮ ਸਰੂਪ) ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤੀ, ਚੁਪ (ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਖਿਆਤ 'ਚੁਪ', ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ 'ਬੋਲ' ਹੈ), ਸੁੰਨ ਆਦਿ ਇਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੁਝ ਉਭਰਵੇਂ ਲਛਣ ਹਨ। ਇਹ 'ਵਸਤੂ' ਤੇ 'ਅਵਾਜ਼' ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦੀ। ਸਮਾਜੀ/ ਮਨੁਖੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮਨੁਖ ਨਾਲ (Will of person/ man) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਇਹ ਰੱਬ (Will of Divine) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ/ ਸਮਾਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਸੰਕਲਪਾਂ, ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਿਖਰੀ, ਵਖਰੀ ਤੇ ਟੋਟਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਅਖੰਡ ਹੈ; ਅਵੰਡ ਹੈ, ਇਥੇ ਕੋਈ ਸਮਸਿਆ ਨਹੀਂ। ਜਿਥੇ ਕੋਈ 'ਭਾਸ਼ਾ' ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਇਹ 'ਭਾਸ਼ਾ' ਹੈ। ਸਮਾਜੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਅਰਥ ਦੀਆਂ ਮੁਥਾਜ ਹਨ, ਇਹ ਅਰਥ-ਮੁਥਾਜਗੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਖੁਦ ਹੀ ਅਰਥ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿਖਣ/ ਸਮਝਣ ਦੇ ਨੇਮ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਕੋਈ ਬਝਵੇਂ ਨੇਮ ਨਹੀਂ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਖਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਾਇਦੇ, ਕੋਸ਼ ਜਾਂ ਕੋਰਸ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਇਹ 'ਮੰਗਲ' ਗਾਉਣ ਦੀ ਰਸਦਾਇਕ ਅਨਾਹਦ ਕਿਰਿਆ ਹੈ (ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਰਸਿ ਮੰਗਲ ਗਾਏ ਸਬਦੁ ਅਨਾਹਦੁ ਬਾਜਿਓ॥ ੧੨0੪)। ਪਰਾ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ (act) ਤਾਂ ਹੈ, ਬੋਲ (speech) ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿੰਨ੍ਹ (symbol) ਜਰੂਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ-ਅਤੀਤ (ਅ) ਬੋਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ (ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ) ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਰੋਣਕ, ਅਖਾਂ ਬੰਦ/ ਮੁੰਦ, ਚੁਪ, ਉਦਾਸੀ, ਗੰਭੀਰਤਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ... ਆਦਿ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੁਧੀ ਦਾ ਰੋਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ (ਵਿਲੀਅਮ ਜੇਮਜ਼, *Varieties of Religious Experience*, New York, 1902, p. 371 ਦੀ ਸ਼ਬਦਵਾਲੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾ-ਬਿਆਨਣਯੋਗ in-affability, ਅਨੁਭਵੀ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੁਧੀ ਦੀ ਕੋਈ ਭੂਮਿਕਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ) ਇਹ ਸੰਗੀਤਕ (musical) ਹੈ, ਗੁਪਤ ਹੈ, ਅਬੋਲ ਹੈ। ਇਹ 'ਹੋ ਜਾਣ' ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ 'ਸੋਇ' ਨਾਲ ਤਨ-ਮਨ ਮਉਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਨੀਕੀ ਰਾਮ ਕੀ ਧੁਨਿ ਸੋਇ॥ ਚਰਨ ਕਮਲ ਅਨੂਪ ਸੁਆਮੀ ਜਪਤ ਸਾਧੂ ਹੋਇ॥ 1228 ; ਸੋਇ ਸੁਣੰਦੜੀ ਮੇਰਾ ਤਨੁ ਮਨੁ ਮਉਲਾ ...॥ 964)]

(9) ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਰੂਪਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਕ (analogical) ਹੈ। ਅਨਾਲਾਜੀਕਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ- ਪਹਿਲੀ ਸਥਿਤੀ ਸਾਡੇ ਲਈ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਪਧਰ ਉਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਦੂਜੀ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਲਈ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਪਧਰ ਉਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਇਕੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੋਨੋਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਇਕ ਪਦ (ਜਿਵੇਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ 'ਮਿਹਰਵਾਨ' ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀ 'ਮਿਹਰਵਾਨ' ਹੈ) ਦੀ ਭਾਵ ਸਥਿਤੀ : ਇਕਾਰਥੀ ; ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਨਹੀਂ

ਹੁੰਦੀ, ਅਨੇਕਾਰਥੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਦੋਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਵੀ ਹੈ, ਸਾਂਝ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ, ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਅਨੁਰੂਪਾਤਮਕ (analogical); ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕਾਰਥੀ/ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਸਥਿਤੀ (ਪਰਮਾਤਮਾ), ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਦ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਹਰੇਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ‘ਸੰਪੂਰਨ’ ਹੈ। ਜਦਕਿ ਦੂਜੀ (ਵਿਅਕਤੀ) ਸਥਿਤੀ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ‘ਖੰਡਿਤ’ ਹੈ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਸਾਡਾ ਭਰੋਸਾ, ਆਸਾ, ਆਸਥਾ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ; ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ, ਹੀਣਭਾਵਨਾ ਜਾਂ ਅਧੀਨਗੀ। ਸੋ ਪਦ ਭਾਵੇਂ ਇਕੋ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਸਥਿਤੀ-ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਇਕ ਥਾਂ ਉਚੇਰੇ ਭਾਵ ਜਗਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਣਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਜਾਂ ਪਦ/ ਵਾਕ ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਥਾਇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਭਾਵ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਜਿਸ ਭਾਵ ਵਿਚ ਉਹ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਲਛਣ ਅਨੁਰੂਪਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(10) ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਛਣ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਜਗਤ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ‘ਵਸਤੂ’ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਪਦ ਕੇਵਲ ਵਿਸਮਾਦੀ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ, ਖੁਦ ‘ਵਿਸਮਾਦ’ ਹੈ (ਵਿਸਮਾਦ/ vismād, joyous wonder ਨੂੰ ਕੇਵਲ signify ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, *The Sikh Memory: Its Distinction and Contribution to Humankind*, Amritsar, 2009, p. 126, ਸਗੋਂ ਖੁਦ joyous wonder ਵੀ ਹੈ)। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਤਦਰੂਪ ਹਨ। ੴ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਦਿਬਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹੋ ਸਿਧਾਂਤਕ ਉਲਝਣ ਖੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਚਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਅਲਗ ਹੋਂਦ ਕਲਪ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ੴ ਖੁਦ ਦਿਬ-ਚਿੰਨ੍ਹ (The Symbol Divine) ਹੈ। ਇਹ ਦਿਬ (ਰੂਪ) ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਦਿਬਤਾ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ।

(11) ਦਰਸ਼ਨ (philosophy) ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਡੇਰੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ : ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਸਕਦਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਵ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ, ਇਹ non-cognitive ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ (Braith Waite, *An Emprisistas view of the Nature of Religious Beliefs*, Cambrige, 1955) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ (ਭਾਸ਼ਾਈ) ਕਥਨ ਨੈਤਿਕ ਭਾਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਕੁਝ ਕਰਨ (to do) ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਅਥਵਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਵਚਨ-ਬਧਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਚਨ-ਬਧਤਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹਰੇਕ ਅੰਗ

ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਕੋਈ ਇਕ (ਨੈਤਿਕ) ਢੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਿਥਾਂ ਵੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਧਰ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਉਪਚਾਰਕ (ਰਸਮੀ) ਢੰਗ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪਕ ਸਿਰਜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ (ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ) ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੇ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਣਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਪੰਜਾਬੀ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ), ਅਰਬੀ (ਕੁਰਾਨ), ਹਿਬਰੂ (ਬਾਈਬਲ), ਪਹਿਲਵੀ (ਜੰਦ ਅਵੇਸਤਾ), ਪਾਲੀ (ਤ੍ਰਿਪਿਟਕ), ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ (ਆਗਮ) ਆਦਿ ਜਾਣਨਾ ਨਹੀਂ। ਇਥੇ ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰਹੇ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਨੈਤਿਕ- ਭਾਵੀ ਕਥਨਾਂ ਤਕ ਘਟਾ ਦੇਣਾ ਵੀ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲਤਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਆਪਾ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੁਡਾਲਫ ਅਉਟੋ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਸੰਕੇਤ/ ਬਦਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਵੈ-ਰੂਪ/ ਆਪੇ (sui generis) ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਗਾਡ (ਅਨੁਭਵ) ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕਥਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਆਇ-ਯੁਕਤ, ਉਦੇਸ਼-ਪੂਰਵਕ, ਤਰਕ-ਭਰਪੂਰ (rational) ਅਤੇ ਗੁਣ-ਯੁਕਤ (attributed) ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਕਥਨ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਤਰਕ-ਬਾਹਰਾ (non-rational, supra-rational) ਵਿਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਉਸ' ਦਾ ਵਰਗ ਸਿਰਫ 'ਪਵਿਤਰ' (Holy numinous) ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ('The Holy' or the sacred as a quite distinctive category...Holiness; the Holy- is a category of interpretation and valuation peculiar to the sphere of religion ...Holy as meaning completely good...', Rudolf Otto, *The Idea of the Holy*, trans. John W. Harvey, Penguin Books, 1959, p. 19.)। ਇਥੇ ਇਹ *numinous* ਵੀ 'ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦ' ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਪਵਿਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਭਾਅ (realm) ਵਲ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ (Joachim Wach, 'Rudolf Otto and The Idea of The Holy', *Types of Religious Experience : Christian and Non-Christian*, The University of Chicago Press, 1972, p. 219, 'Chapter Ten')।

ਸੋ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਹ ਪਖ ਬੜਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਿਨਾ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਭਾਵੇਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਸੰਦਰਭ ਵਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਣਾ ਬਹੁਤ ਜਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਬਾਣੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਭਿਆਸਾਵਲੀ

1. ਯਾਦ ਰਖਣ ਯੋਗ (to remember)

- (1) ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਘਟੋ-ਘਟ ਤਿੰਨ ਮੁਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ/ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀਆਂ : ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨਕ (linguistic); ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ (poetics) ਤੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ (theological) ਤੋਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
- (2) ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਤੋਂ ਪੰਜ-ਛੇ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ; ਉਥੇ ਇਸਦਾ ਅੰਤਰਾਲ-ਸਮਾਂ ਵੀ ਪੰਜ-ਕ ਸਦੀਆਂ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।
- (3) ਗੁਰਬਾਣੀ (ਭਾਸ਼ਾ) ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ; ਬਲਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ।
- (4) ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤਦਭਵੀ ਹੈ, ਤਤਸਮੀ ਨਹੀਂ।
- (5) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ 20-ਕ ਲੋਕ/ ਗ੍ਰਾਮੀਣ/ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਕਰੀਬਨ ਅਠ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੌਰ ਉਤੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹਨ।
- (6) ਵਿਵਿਧ ਭਾਸ਼ਾਈ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ: ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਭੂਗੋਲਕ, ਕਾਲਕ, ਸੰਬੋਧਨੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਹੈ।
- (7) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਸੰਮਤੀ ਹੈ ; ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਉਸ [ਸ਼ਬਦ] ਨੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਲਿਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਉਹ ਪਿਛਲੀ ‘ਜਾਤ ਪਾਤ’ ਤਿਆਗ ਆਇਆ ਹੈ” ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀਕਰਨ/ ਗੁਰਬਾਣੀਕਰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

2. ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਵਲੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਪੁਰਦਗੀ ਕਾਰਜ (assignments)

- (1) ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਮੁਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।
- (2) ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਹੜੇ ਲਛਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ? ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
- (3) ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕਿਹੜੀਆਂ- ਕਿਹੜੀਆਂ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਹੈ? ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
- (4) ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰੋ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਵਿਊ ਕਰੋ।
- (5) ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਧਰਮ/ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।

(6) ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਾਵਾਂ/ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰੋ।

3. ਚੋਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (MCQ)

ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਕਥਨ ਹੈ :

- (1) ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ
- (2) **ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੈ**
- (3) ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ
- (4) ਉਕਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ

ਗਲਤ ਕਥਨ ਹੈ :

- (1) ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਰੂਪਾਤਮਕ ਹੈ
- (2) ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਪਭ੍ਰੰਸਾਂ/ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ
- (3) **ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ**
- (4) ਗੁਰਬਾਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚਿੰਨ੍ਹਾਤਮਕ ਹੈ

ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.)

ਧਰਮ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਮੋਬਾ. 82838 25439.